

- **Abdüssettâr Hâmid ed-Debbâğ**, *el-Hasen b. Ziyâd ve Fıkhuhû Beyne Muâsırîhi*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2005, 480 s.

Değerlendiren: Arş. Gör. Ünal ŞAHİN*

Ebu Hanife'nin seçkin talebeleri arasında bulunan Hasan b. Ziyad, Hanefi mezhebi içerisinde önemli bir konuma sahip müçtehit bir alimdir. Hasan b. Ziyad, Hanefi mezhebi içerisindeki birikim ve çeşitliliğin sonraki nesillere aktarılmasında kilit rol oynamış, özellikle mezhebin nadiru'r-rivaye olarak isimlendirilen görüşlerinin aktarılması onun üzerinden olmuştur denilebilir. Ebu Hanife'nin ders meclislerine katılan Hasan b. Ziyad, onun vefatından sonra özellikle İmam Züfer ve Ebu Yusuf'tan dersler alarak fıkhıta ilerlemesini bu kimseler elinde sürdürmüştür.

Müellif Abdüssettâr Hâmid ed-Debbâğ, konuyu iki sebepten dolayı seçtiğini belirtir: İlk sebep Hasan b. Ziyad'ın şimdiye değin kapsamlı bir akademik incelemeye konu edilmemiş olmasıdır. İkinci sebep mütakaddimûn dönemi fakihlerinin hayatlarının anlaşılmasına yönelik çalışmalar yapmanın çağdaş İslam hukukçuları açısından bir vefa borcu teşkil etmesidir.

ed-Debbâğ mukaddimedede Hasan b. Ziyad'ın otobiyografisini yazmaması ve hayatına dair bilgilerin sadece *Teracim* ve *Tabakât* kitaplarında yer almasından dolayı onu anlatmanın zorluğuna dikkat çekmiş; selef ulemanın birikimine sahip çıkılmasına, yeni nesillerin bu birikim üzerinden yürümesinin gerekliliğine ve onların bu eksenle ulaşacakları hedeflere vurgu yapmıştır. Kitap, bir giriş (9-49) ve üç baktan oluşmaktadır. Birinci babta Hasan b. Ziyad'ın hayatı, siyasi, ekonomik ve kültürel çevre ele alınmış ve bunların Hasan b. Ziyad'la ilişkisi verilmeye çalışılmıştır (57-171). İkinci kısımda Hasan b. Ziyad'ın fıkıh anlayışı deliller çerçevesinde serdedilmeye gayret edilmiş, hiyerarşik delil sistemi içerisinde onun görüşleri temellendirilmiştir (177-264). Üçüncü kısımda ise fıkıh baplarına göre Hasan b. Ziyad'ın görüşleri diğer Hanefi imamların görüşleriyle birlikte müdellel olarak sunulmaya çalışılmıştır (271-423). Sistematik bütünlük, başlıklandırma ve taksimat açısından müellifin seçiminin isabetli olduğu ifade edilebilir.

Giriş kısmında; fıkıhın Hz. Peygamber'den itibaren başlayıp, Raşit Halifeler, Emevî ve Abbâsî dönemlerine atıfla kısaca bu dönemler ve karakteristik özellikleri üzerinde durulmuştur. Özellikle Hz. Ömer ve Abdullah b. Mesud'un temellerini

* Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, unalsahinn29@gmail.com

attığı ehl-i rey okulu üzerinde detaylı bilgiler verilmiş, bu okulun gelişimi, kendine mahsus özellikleri serdedilmeye çalışılmış ve fıkıhın şahıslar üzerinden intikali gösterilmeye gayret edilmiştir. Müellifin bu kısımda vurguladığı husus özellikle “Kitap ve Sünnet’e tabi olmak” olup, mezhep imamlarının Kitap ve Sünnet’e uymayan sözlerinin dikkate alınmaması yönündeki ikazlar gerek imamların kendilerinden gerekse kendilerinden sonrakilerden rivayet edilerek aktarılmıştır. Bu bölümde dikkat çeken hususlardan birisi de; İmamı Azam’ın, İbrahim en-Neha’rin mezhebinden olduğu iddiasının şiddetle reddedilmesi ve Ebu Hanife’nin kendine özgü yönlerinin olduğunun ifade edilmesidir (s. 45). Giriş kısmında fıkıhın Hz. Peygamber’den itibaren başlayarak Hasan b. Ziyad döneminin siyasi, sosyal ve kültürel yönlerinin anlatılacağı kısma gelmek için altmış sayfada anlatılması bu bölüm için az olduğu ifade edilebilir. Ancak müellif, konuyu daha fazla uzatmamak adına diğer bölümlere geçtiği görülmektedir.

Müellif, Hasan b. Ziyad döneminin siyasi arenasındaki Emevî ve Abbâsî çekişmelerine, fukaha ve siyasi otorite arasındaki duruma, toplumsal olarak, Arap-mevali, Arap-Acem çekişmeleri ve etkileşimine kısaca değinmiş, dönemin kültürel ortamını ise ilim dallarında öne çıkmış simaların isimlerine vermek suretiyle ele almıştır. Kitabın özellikle bu noktada yetersiz kaldığı ifade edilebilir. Zira Hasan b. Ziyad’ın kadılık görevinde bulunmasına değinilmişse de (s. 93), konunun geniş çaplı olarak incelenmemesi, Hasan b. Ziyad ve siyasi otorite arasındaki ilişkiye yeterince dikkat çekilmemiştir.

Müellif, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Züfer’in, Hasan b. Ziyad üzerindeki etkisine değinmiş ve bu üç imamın, Hasan b. Ziyad ile ihtilaf ve ittifak ettiği bazı meseleleri serdederek konuyu örneklendirmiştir. (s. 100-118).

ed-Debbağ, Hadis münekkitlerinin yapmış oldukları tenkitlere daha ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğine vurgu yapmış, özellikle Ukaylî (ö.322/934) örneği üzerinde durmuştur. İbn Adî (ö. 365/976) örneğinde de aynı durum söz konusu olmuş, cerh tādil âlimlerinin yapmış olduğu tenkitlere kesinlikle temkinli yaklaşılmasını, her iki âlimin de taassup ve farklı nedenlerden dolayı özellikle Hanefi mezhebinin ilk dönem âlimlerine haksız, belki yersiz eleştirilerde bulunmuş olduğu belirtilmiştir. Müellif, Hasan b. Ziyad hakkında yapılan eleştirileri münekkitlerin kendi iddialarıyla çürütmeye çalışmış fakat verdiği cevaplarda onlara nispetle daha zayıf kaldığı gözlenmektedir (151-169).

Bazı isimlerin ilk geçtiği yerlerde biyografilerine yer verilmesi isabetli ancak uzun uzadıya anlatılması kitabın hacmini oldukça şişirmiş, bazen de belirtilen şa-

hısların vefat tarihleri verilmeden geçilmiştir. Aynı durum Hasan b. Ziyad'ın hocalarının ve öğrencilerinin hayatları hususunda da söz konusu olmuştur. Birkaç satırla yetinilmesi kâfi iken detaya inilmesi kitabın hacmini bir hayli kabartmıştır.

ed-Dabbâğ, Hasan b. Ziyad'ın kitaplarını serdederken en geniş eser listesini oluşturmuş ancak kitapların içerikleri hakkında bilgi vermemiş ayrıca eser sayısını 22 olarak belirlemiştir.¹ Mezkur kaynaktan farklı olarak; *et-Tekemmülât*, *Kitabu'l-İrtidât*, *Kitabu'l-Cinâyât*, *Kitabu'l-Vakf*, *Kitabu's-Salât*, *Kitabu's-Savm*, *Kitabu'l-Udhiyye*, *Kitabu Menâsiki'l-Hasen* eserleri görülmektedir. Müellif, “bütün çabalarıma rağmen eserleri arasında ulaştığım tek kitabı” diye zikrettiği *el-Müsned*'in içeriği hakkında kısa bir malumat vermiştir. *el-Müsned*'in, Hasan b. Ziyad'ın *el-Mücerred* isimli eserindeki İmam-ı Azam'dan duyduğu hadisleri kapsadığını, ayrıca kitabın Dimeşk Zahiriyeye kütüphanesinde bulunduğu müellif tarafından belirtilmektedir. Bu hadisleri Muhammed Hubeş el-Beğavi tecrid etmiş ve Hasan b. Ziyad'ın talebesi Muhammed b. Şüca'dan nakletmiştir.

ed-Debbağ, Hasan b. Ziyad'ın usul ve metoduna ilişkin olarak Hanefi fukahası arasındaki hiyerarşik sıralamayı dikkate alarak Kur'an'ı Kerim'den başlamış ve doğrudan bismelenin Fatihadan sayılıp sayılmaması ile alakalı konuya girmiştir. Hasan b. Ziyad'ın Fatiha ile alakalı olarak Ebu Hanife'nin bilmediği bir delille istinbat etmiş olduğu iddiasıyla ise konu daha farklı bir boyuta taşınmıştır (s. 186). Bu başlık altında müellif detaya inmiş, sonrasında sadece âmm lafzın delaletinin ne olduğu, tahsis edilip edilemeyeceği ile alakalı konuya girmiş ve bu bahisle yetinip usulün en temel konularından olan “elfaz” bahislerine girmemesi (ki kitabın iddiası özellikle de Hasan b. Ziyad'ın usulünün mücmelen veya mufassal olarak açıklanacağı idi. s. 177) kitap için ciddi bir eksiklik olmuştur. Usulde en önemli bahislerin adı dahi geçmeden diğer konulara geçilmesi, bu konulara dair alt başlıklarda dahi atıf olmaması kitabın eleştiriye açık olan en zayıf noktasıdır.

Diğer deliller arasında da seçilen örnekler üzerinden Hasan b. Ziyad'ın ihtilafi ve konu hakkındaki diğer imamların görüşleri verilmiş, istihsanın örf, def-i mazarat ve ref-i harac kısımlarına değinilmiş konu fûru fıkhıtan örneklerle verilmiştir (s. 205-207).

Hasan b. Ziyad'ın, İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534) tarafından mutlak müçtehit sayılmaması ve onun İmam-ı Azam'dan gelen rivayetleri ezberleyip nakleden kişi olarak tavsif edilmesi (s. 219), müellif tarafından gerek bu hususta farklı görüş belirten kişilerin ifadeleriyle gerekse usulden neşet eden muhalefet örnekleriyle nakz

1 TDV İslam Ansiklopedisi'nde verilen eser sayısı 14'tür. Gözübenli, Beşir, “Hasan b. Ziyad” XVI, 362.

edilmeye çalışılmış, mezkûr misaller altı ana “asl” başlık altında verilerek Hasan b. Ziyad’ın mutlak müçtehid olduğunun delillendirilmesine gayret gösterilmiştir. Bu asıllar ve bu asıllardan tefri’ eden mesailde ise müellif ed-Debbağ, ekseriyetle Hasan b. Ziyad’ın mezhebinin râcih olduğunu (s. 233, 235, 236) belirterek, bu kadarının dahi mutlak müçtehit olmasına kâfi olduğunu ifade etmiştir (s. 237).

Hasan b. Ziyad’ın metodolojisine dair altı genel prensip ‘asl’ olduğundan bahsetmesi Hasan b. Ziyad’ın da kendi usulünün olduğuna işaret olarak kabul edilebilir. Bu asılları Debûsî (ö. 430/1039) tarzında; fûru meselelerle örneklendirerek belirtmiş daha sonrasında hicri üçüncü asrın özelliği olarak içtihat dönemi olup herhangi bir taklidin olmadığını İbn Hazm’dan (ö. 456/1064) nakille (s. 237-238) belirtmiş ve bu görüşünü selef ulemanın kavilleriyle desteklemiştir.

Müellif Abdü’s-settar Hamid, farklı yerlerdeki ifadelerinden Hasan b. Ziyad’ın usulü hakkında zihninde tam bir belirginlik olmadığı kanısını uyandırmaktadır. Zira özgün bir usul anlayışı ve bunun yansımalarından ortaya çıkan farklılığa işaret edildiği gibi (s. 177, 178, 181, 210, 237, 245) bazı yerlerde de Ebu Hanife’nin menheci üzerine tabi olduğu (s. 104, 183, 199, 259) ifade edilmiştir. Temelde mezhep/menhec kavramlarının ayrıştırılmaması belki de buradaki problemin en önemli sebeplerinden biri olarak ifade edilebilir.

Müellif, Hasan b. Ziyad’ın ihtilaflarındaki ayrılığın aslında menhec eksenli olmadığı, bu ihtilaflarda esasında dört amilin etkili olduğu belirtmiştir. Bu dört etken şunlardır:

- a. Usul farklılığı,
- b. Toplumdaki örf farklılığından neşet eden ihtilaflar (mesela mudaribin sağlık ve tedavi masraflarının mudarebe malından mı yoksa mudarıpten mi karşılanacağı),
- c. Anlayış farklılıkları (zihin kapasitesine bağlı olan)
- d. Sünnet’i ihata etmedeki durumlara göre farklılık, olduğunu ifade etmektedir.

Hasan b. Ziyad’ın daha sonraki âlimlerin bazıları tarafından müftâ bih denilen fetvalarından seçilmiş on üç fetvasının verilmiş olması, konuya farklı bir boyut katması açısından önem arz etmektedir. Daha sonrasında Hasan b. Ziyad’ın Hanefi fıkhındaki etkisi üzerinde durulmuş ve bu konu üç açıdan incelenmiştir. Hasan b. Ziyad’ın; rivayet, tahrîc ve tefri’ alanında Hanefi mezhebine etkisi örneklerle desteklenerek belirtilmiş, Hasan b. Ziyad’ın Hanefi mezhebini aktarmadaki rivayetleri özellikle hıfz ve nakildeki çok önemli olan konumuna işaret edilmiştir. Hasan b. Ziyad’ın aktardığı nakillerin olmaması durumunda fıkhi birikimdeki kaybolan

birçok nokta olacağına (s. 255-256) vurgu yapılmış ve Hasan b. Ziyad'ın bu türası aktarmadaki rolünün önemine değinilmiştir.

Hasan b. Ziyad'ın, Ebu Hanife'den sonra onun metodu üzerine yaptığı tahrîcin Hanefi mezhebine katkıları dile getirilmiş ve miras hukukuyla alakalı örnek verilerek konu güçlendirilmeye çalışılmıştır.

el-Mebsût'ta yer alan bir nakile göre Hasan b. Ziyad, Hanefi mezhebinin tedvin sürecinde İmam Muhammed'den daha erken eser kaleme almıştır. Hatta İmam Muhammed, Hasan b. Ziyad'ın eserlerine gizlice vakıf olup onlardan bazılarını özellikle '*Kitâbu'l-ayn ve'd-deyn*'i gizlice kopyalamıştır. Müellif İmam Muhammed'in eserlerini bu kitaplardaki inceliklere vakıf olarak oluşturduğunu ileri sürmektedir (s. 273-274).

Hasan b. Ziyad'ın kitaplarında fıkhi birikimi aktarırken delil olmadan aktarmasının iki nedeni bulunmaktadır: İlk neden fikhın tabiatında ihtilafın olmasıdır. Fıkıh hayatla irtibatlı bir ilimdir ve soru soranların çoğunu sadece karşılaştıkları problemlerin çözümüne odaklanmış olup bunların dayandığı delillere yönelik bir ilgileri bulunmamaktadır. Fukaha da sadece münazara ve cedel ortamında herkes kendi görüşünü desteklemek için delilleri serdetmektedir. İkinci neden usulü fikhın fıkıhtan sonra teşekkül etmesidir.

ed-Dabbâğ, kitabın son kısmında yukarıda da kısmen ifade edildiği gibi Hasan b. Ziyad'ın *İbadât*, *Muamelât* ve *Ukubât* alanındaki fikhî görüşlerinden bir kısmını ele almış ve değerlendirmiştir. Müellif, bazen Hasan b. Ziyad'ın görüşünün fetvaya daha layık olduğunu belirtmiş ve bunu zihninde oluşan ve elindeki mevcut argümanlarla temellendirmiştir. Bazen de Hasan b. Ziyad'ın görüşünü terk edip diğer imamların görüşlerini benimseme yoluna gitmiş ve bu hususta Ayet, Hadis ve âsar'dan deliller ile konuyu izah etmeye çalışmıştır. Müellif, sadece Hasan b. Ziyad'ın görüşlerini ve delillerini değil -İmam Züfer, Ebu Yusuf ve İmam Şafiî gibi diğer imamların da görüşlerinin dayanaklarını mütekaddim eserlerden nakillerle aktarmaya çalışmıştır. Kitabın 200 sayfaya yakın bölümünün bu kısma ayrılmıştır. Mevcut sistematik usul eserlerinde görülen konuların, Hasan b. Ziyad'ın *İbadât*, *Muamelât* ve *Ukubât* alanındaki fûru meselelerdeki görüşleriyle ilişkilendirilmesinin yine kitabın eksik kalan taraflarından olduğu ifade edilebilir.